

Raundalen og Sneisi, kulturlandskap. Foto: Forfatter

Verdirapport av seterlivet i fjellandbruket

Evaluering av seterliv og seterens betydning for gården og i reiselivssammenheng

Anne Guro Hommo

2017

Sammendrag

Denne rapporten er utført på oppfordring fra Fylkesmannen i Telemark, i perioden 1. september 2016 til 7. juli 2017. Bakgrunnen for denne evalueringen er et treårig prosjekt, «Fjellandbruket i Telemark og Buskerud», initiert av midler fra jordbruksoppgjøret i 2013. Nær seks millioner ble bevilget og fordelt på de to fylkene over tre år og nå er det i Fylkesmannens interesse å se verdien av dette prosjektet.

Rapporten viser til en verdianalyse av seterlivet i fjellandbruket Telemark og Buskerud med bakgrunn av dybdeintervjuer fra ti forskjellige gårder, to gruppeintervjuer med Fylkesmannen, - og et hos Telemarksforskning, samt et dybdeintervju med Anne-Sofie Strømme fra Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarksenter AS. Verdiene i seterliv er sett utover de økonomiske verdiene og diskutert opp mot verdisettingsteori fra vitenskap og teknologistudier. Forfatteren til rapporten leverte masteroppgave i teknologi, innovasjon og kunnskap ved Universitetet i Oslo våren 2017. Evalueringen av dette prosjektet har gått parallelt med noen av masteroppgavens intervjuer og observasjoner.

Det viser seg at seterdrift har verdier utover det økonomiske og praktiske, hvor store deler av de konkrete funnene kan settes opp mot bred verdiskapingsteori. Denne teorien beskriver hvordan seterdrift påvirker verdier som kulturlandskap, sosial tilhørighet, tradisjon, kultur, opplevelser, turisme og dyrevelferd. Verdisettingsteorien fra teknologi og vitenskapsstudier problematiserer hvordan man kan sette en bestemt prislapp på noe som er individuelt og subjektivt, som nettopp verdier er (Dussauge, Helgesson, Lee, & Asdal, Kristin, 2015). Hva er i samfunnets interesse, og hvem kan i så fall definere hva som er samfunnsøkonomisk. Rapporten kartlegger med hjelp av verdisettingsteorien de verdiene som er funnet om seterdrift, og på denne måten gis det en tilbakemelding for valg av landbruksdriften i fjellregionen.

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	1
Innholdsfortegnelse	2
Problemstilling og bakgrunn for prosjektet	1
Gjennomføring og struktur av prosjektet	2
Informantene	2
Et case studie.....	2
Prosjektets funn	3
Dyrevelferd.....	3
Praktiske verdier.....	3
Kulturlandskap.....	4
Tradisjon og kultur	5
Økonomiske verdier	6
Prosjektets tolkninger	8
Økonomiske tolkninger	9
Prosjektets anbefalinger.....	10
Ny teknologi som løsning?	10
Konklusjon	11
Referanser	12
Tabell 1. Oversikt over informantene	2
Tabell 2. Økonomien i seterdrift	6
Tabell 3. Verdier i kulturlandskapet (Haukeland & Brandtzæg, 2009, s. 37)	8
Tabell 4. Eksempel på seterdrift.....	9

Problemstilling og bakgrunn for prosjektet

I perioden fra 2014 til og med 2016 ble det utdelt seks millioner til 57 ulike tilsagn i fjellandbruket i Telemark og Buskerud. Midlene har gått til konkrete prosjekter for å styrke setertradisjoner, generasjonsskifte med nye driftsbygg, fagdagssamlinger og fagturer i landbruket. Fjellandbruket har i tillegg engasjert til videre satsing og annen pengestøtte fra andre instanser gjennom denne perioden (Fjellandbruket, 2017). Foretak med planer om seterdrift kan i tillegg søke om seterdrifts støtte fra regionale miljøprogram, RMP, i fylkene.

Fylkesmannen i Telemark er interessert i de konkrete verdiene som eksisterer i seterdriften i fjellandbruket og hvem eller hvor de verdiene gagnar. Etersom Fylkesmannen er tildelt penger fra staten som skal gå til samfunnsnyttig verdiøkning av ulike sektorer rundt om i landet, er en tilbakemelding på verdien av de konkrete satsningene nødvendig for eventuelle videre prosjekter. Evalueringen i denne rapporten har fokus på de verdiene som ligger sentralt i landbruket og tar med noen anbefalinger og tolkninger som ble foreslått underveis. Nye teknologiske løsninger samt økt interesse for lokal historie, mat og kultur preger analysen av intervjuene.

Rapporten tar med denne bakgrunnen, utgangspunkt i problemstillingen:

På hvilken måte kan seterdrift i Fjellandbruket verdisettes fra bonden sitt ståsted?

Under denne problemstillingen belyser rapporten disse delspørsmålene:

- Hvilke økonomiske verdier ligger i seterdrift og hva går i så fall tapt om driften ikke blir opprettholdt?
- Finnes det en natur-, miljø-, kulturell- eller opplevelsesverdi i seterdrift som kan kartlegges?
- På hvilken måte har tidligere tradisjoner, kulturer og fremgangsmåter en betydning for hvordan gårdsbruk drives i dag?
- Kan vi gå tilbake til tidligere fremgangsmåter som seterdrift uten økonomisk tap med tanke på effektivisering av produksjon?

Evalueringen viser at det er ønskelig å finne svar på om seterdrift kan være lønnsomt for bonden, for nærmiljøet og eventuelt for dagens og fremtidens samfunn. Verdisettingsteori skal hjelpe til å kartlegge de verdiene som presenteres fra datainnsamlingen og gi et bilde på hva seterdrift har å si for kulturlandskapet, dyrevelferd, tradisjon og praktiske valg for gårdbrukeren.

Gjennomføring og struktur av prosjektet

Gjennomføringen av denne undersøkelsen har hovedfokus på de eksisterende verdiene hos bonden som ligger til rette for å kunne drive med seterdrift. Elleve semistrukturerte individuelle dybdeintervjuer og to fokusgrupper i samme format ble utført i perioden oktober–desember 2016. Ti av intervjuene er gjort av forskjellige gårdbrukere i fjellandbruket Telemark og Buskerud, med ett tilleggsintervju av en biolog fra Universitetet i Ås. Ved siden av intervjuene er det utført deltagende observasjon på en felttur til Grüne Woche og en dag med Workshop i regi av Fjellnettverket. Noe dokumentanalyse ble evaluert for å forstå prosessen fra anbefalinger i «Melding til Stortinget», til konkrete prosjekter i landbruket.

Verdisetting og verdier er subjektive, og ettersom rapporten søker svaret på verdien av seterdrift i fjellandbruket, var valget av kvalitativ forskningsmetode naturlig å bruke. For å forstå noe subjektivt kan metoden være dyptgående og kvalitativ (Hay, 2010). Rapporten viser til funn fra de ulike intervjuene, deltagende observasjon, dokumentanalyse og gruppeintervjuer fra Telemarksforskning og Fylkesmannen i Telemark.

Informantene

Informantene, en til og med tolv, representerer gårdbrukere i Telemark og Buskerud. Listen over gårdbrukere er hentet fra de registrerte aktive setrene i disse to fylkene. Det er tatt hensyn til hvem som hadde muligheten for å stille til et intervju, med variasjon av størrelse på gården, type drift, og dyrehold hos informantene. Intervjuene ble utført med hjelp av lydopptak, senere transkribert og analysert med fargekoder.

Tabell 1. Oversikt over informantene

Informant 1	Norsk Rødt Fe og samdriftsseter
Informant 2 og 3	Norsk Rødt Fe og samdriftsseter
Informant 4	Geiter og nybygget tilhørende seter
Informant 5	Norsk Rødt Fe og tilhørende seter
Informant 6 og 7	Norsk Rødt Fe og tilhørende seter
Informant 8	Norsk Rødt Fe og tilhørende opplevelsesbasert seter
Informant 9	Norsk Rødt Fe og tilhørende flere setre
Informant 10	Geiter og nybygget tilhørende seter
Informant 11 og 12	Norsk Rødt Fe og tilhørende seter
Informant 13	Biolog og rådgiver for Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarksenter AS, Anne-Sofie Strømme
Telemarksforskning	Aslak Snarteland, Thor Christiansen, Per Ingvar Haukeland og Solveig Svardal
Fylkesmannen	Ellen Dagsrud, Bob Gottschal, Anne Aasmundsen og Astrid Aas

Et case studie

For å kunne gå inn i dybden av en sosial kontekst, kan case-studier nyttes som en metode for å forstå. Et case-studie ser på dynamikken, prosessene og administreringen av hendelser som skjer. Jo flere *hvorfor* og *hvordan* spørsmål studien stiller seg, dess større grunn er det til å se det i et lys fra et case-studie (Yin, 2014). Hvordan gårdbrukere driver seterdrift i fjellandbruket og hvorfor de velger denne typen livsstil er gode indikatorer for å finne verdien av det. På en annen side kan en bruke hvorfor spørsmål til offentlig støtte av seterdrift i fjellandbruket og hvordan og i hvilken grad dette kan dekkes. I tillegg ønsker case-studiet å finne ut i hvilken grad verdien eksisterer for å finne ut om den økonomiske støtten tilsvarer de individuelle verdiene. Det treårige prosjektet «Fjellandbruket» av

Fylkesmannen i Telemark og Buskerud, er et resultat av offentlige interesser og satsing. Med bakgrunn i dette er denne rapporten og casestudie med på å belyse de grunnleggende interessene som har økonomiske og verdifulle ringvirkninger fra den offentlige satsingen og ut til landbruket. Landbruket og nøkkelpersoner som driver med landbruksprodukter påvirker igjen de offentlige interessene med tilbakemeldinger og evalueringer underveis i pågående prosjekter. Det er en sirkulær prosess som hele tiden er under vurdering og prioriteringer, både offentlige og lokale, individuelle valg.

Som nevnt er det, i tillegg til individuelle og gruppeintervjuer, gjort noe dokumentanalyse av prosessene som skjer fra Melding til Stortinget og frem til prosjektsøknader i Fjellandbruket. Denne analysen er utført med mål å se verdien bli oversatt fra de lokale interessene frem til offentlige dokumenter og nasjonale satsinger. Dokumenter, skjemaer og politiske handlinger kan sees på som *verdiaktører* hvor de legger til rette og styrker fjellandbruket på ulike måter (Asdal, 2011).

Prosjektets funn

Verdier knyttet mot setring har vist seg å være forskjellig fra informant til informant, men som en fellesnevner av verdi blant de gårdbrukerne som presenteres her, ligger dyrevelferden høyt.

Dyrevelferd

Ved å slippe dyrene ut på beite får de mosjon fra et ulendt terreng, frisk luft og et variert kosthold. Informantene som presenteres i denne evalueringen var alle enige i at de ser hvor godt dyrene har av disse ukene på beite i året. Informant 1 legger til at ved beiting på samme område over lengre tid, og spesielt hvis det regner, kan gi kløvproblemer hos kuene. Den våte bakken bløter opp og kan gi såre kløver, så derfor er det viktig å bytte beiteområde regelmessig. Informant 8 legger til at melken og produktene de lager på sommertid smaker bedre, og at smøret blir gulere i fargen. Denne gule fargen kommer av de ulike urtene som finnes og variasjonen av gresset mener informanten. Dyr på beite velger selv hva de ønsker å spise, noe som gir dem et godt grunnlag for det varierte kostholdet. Informant 6 og 7 mener at så lenge dyrene er utendørs og i bevegelse så har de det like bra på gården som ved seteren. Dyrevelferden er å gi de muligheten til å bevege seg ute, uavhengig av hvor.

Dyrevelferd finnes i konkrete lover gitt av staten, og for å finne verdien av dyrevelferd i seterdrift ble det naturlig å se det satt i gang fra forslagene i «Melding til Stortinget» (Landbruksdepartementet, 2006; Landbruks- og matdepartementet, 2009, 2011, 2015, 2016, 2014). Dyrevelferd er i samfunnets interesse, og på bakgrunn av dette er det lovpålagt at husdyr har åtte uker hvert år ute på beite ("Kapittel II. Generelle bestemmelser - Lovdata," n.d.). I tillegg til fokus på dyrevelferd brukes stortingsmeldinger som hjemmel av Fylkesmannen til å prioritere nye prosjekter i fjellandbruket. For geitegårder er det en ekstra helserisiko ved å slippe geitene ut på beite hvert år hvis det er sau på beite. Siden sau ikke er under krav til blodprøver for byllesyken som geit er (personlig kommunikasjon, anonym informant, 2017).

Praktiske verdier

For lite tilgjengelig beiteareal ved gården, betyr nødvendig bruk av setring for mange gårder i fjellandbruket. Gårdene ligger i bratte områder med mye skog og jord som er utfordrende å holde i hevd eller for dyr å beite på. Noen steder ligger hver gård med dyrket mark så nærme hverandre på grunn av at tomtene fra gammelt av ble fordelt mellom flere familiemedlemmer, at beiteområder ikke er tilgjengelig. Arealet og det kupert landskapet som ligger tilgjengelig gir en begrenset tilgang på areal av beite og slåttemark rundt gården. Ved å nytte seg av seterdrift i fjellandbruket, gir det plass til slåttemark hjemme på gården.

For de informantene som hadde tilgjengelig areal ved gården forklarte de at det er kostbart og tidkrevende å gjerde inn områdene til beite. Gjerde til dyrene må settes opp og ned igjen hvert år, og det må holdes vedlike og kanskje flyttes på underveis hvis området blir nedbeitet. En seter som ligger tilgjengelig til er derfor å foretrekke, med fritt beite eller et større område hvor gjerdet kan deles på av flere grunneiere. Det er forskjellige måter å drive beiteområder på, noen gårdbrukere deler beiteområder med andre grunneiere hvor de har et større fellesgjerde. Andre har et større område tilgjengelig, og dyrene får gå helt fritt på fjellet. Fellesnevneren for alle informantene med tanke på det praktiske rundt gjerding er at det blir mindre arbeid ved hjelp av en tilgjengelig seter.

Seterdriftperioden blir i tillegg nyttet til å vaske ned fjøs og gjøre nødvendige praktiske endringer på gården uten at dyrene er tilstede og tar opp plassen. Dette er praktisk og forebyggende med tanke på god dyrehelse, samt gode næringsrike og trygt produserte råvarer. Nedvasking av fjøs og opprettholdelse av utstyr er lettere i et tomt fjøs uten dyr i veien.

På en annen side er det kostbart og tidkrevende med en seter i tillegg, selv med setertilskudd. Seteren krever sitt vedlikehold og mange gårdbrukere har dobbelt opp med det nødvendige utstyret som kreves. De praktiske verdiene legges derfor til noen nye og gir mange gårder en periode med ekstra arbeid hvert år. Rundt en uke arbeid før og etter seterdriftsperioden kan medregnes av arbeid. Tre av informantene legger vekt på at selv om det er tungvint, ekstra kostnader og tidkrevende ville det likevel kostet de mer å ha dyrene hjemme i sommerhalvåret, praktisk sett. Da ville de mange kjøreturene bli erstattet med jakten på slåttemark og før til vinterhalvåret i stedet, og mye av arbeidet ville vært utenfor gården for å ha nok areal til dyrene der. Det praktiske blir veiet for og imot hos informantene, men så lenge man driver med melkeproduksjon i fjellandbruket var de avhengig av å drive med seterdrift.

Kulturlandskap

Kulturlandskapet er av betydning for informantene på ulike grunnlag og i ulik mengde. Tre av informantene forteller at kulturlandskapet er viktig for turist bransjen. At det er det som kjennetegner levende bygder i fjellregionen, seterdrift med åpne landskapsområder. Informant 6 og 7 legger vekt på hvor stort ansvar hver bonde har for å opprettholde variasjonen i plantelivet ved beiting. Informant 6 og 7 mener at ansvaret ligger i å bevare setervollen ettersom utmarksbeitet er allerede tapt og grodd igjen i fjellandbruket. For å holde setervollen åpen er det nødvendig å gjerde inn områder, eller drive melkeproduksjon hvor dyrene da holder seg rundt og i nærheten av seteren hvor en konsekvens av dette er å holde vollen åpen.

Informant 6, 7 og 13 forteller om kulturlandskapets relevans med tanke på artsmangfoldet. Det er mulig å nytte seg av det tidlige og proteinrike gresset tidlig om våren slik at en ikke trenger like stor mengde av kraftfôr. Med tanke på klimaet har en mulighet å droppe soyabasert fôr om man har nok mineralrikt beite tilgjengelig, i hvert fall i en periode. Informant 6 og 7 forklarer at beite er rikest på mineraler i gro-perioden, som regel i starten av juni i fjellandbruket. De fleste som ble intervjuet flytter derimot ikke dyrene ut på beite før midten, eller slutten av juni. Det ser ut som om det er lite beite i fjellet tidlig i juni, og det er kaldt og unaturlig for mange å sende ut dyr på denne tiden. En annen grunn er at noen setre ligger i områder hvor snøen smelter sent og gjør det vanskelig for mange å gjøre i stand seterdriften noe tidligere. Informant 13 forteller at dette er riktig, men at dette mineralrike fôret kan være for kraftig for dyr som står mye stille. Hester som er inngjerdet på mindre områder bør ikke spise for mye av dette næringsrike beitet hvis dyret ikke får bevegelse nok, som tilsvarer maten. Videre legger informant 13 til hvordan mindre beiting av dyr påvirker tregrensa i fjellet. Det er ikke bare klimaendringer som fører til at skogen vokser mer i høyden enn før, det er og mindre dyr på beite som har noe å si.

Betydningen av kulturlandskapet blir nevnt i forbindelse med turistbransjen. Informantene er enstemmig enig i at turistene de møter ser på kulturlandskapet som en viktig del av turen i fjellområdene. Informant 9 forteller hvordan hytter ved siden av seteren drar nytte og verdier av seteren på ulike måter. Barna er glad i å være med dyr og ser hvordan det er å drive med husdyrhold. Med tanke på området rundt hyttene gir det ekstra liv med dyr i nærheten og et åpent landskap. Informant 6, 7 og 13 forteller at det å rydde områder med motorsag ikke kan sammenlignes med når dyr beiter regelmessig år for år i det samme området. Dyrene er mer effektive og rydder området på en annen måte enn en motorsag har muligheten til. Informant 13 legger til at et kulturlandskapet drar mest nytte av at beitedyrene skiftes ut regelmessig. Dyrene har ulike egenskaper og preferanser når de gresser. Hesten biter gresset rett av ettersom den bruker både over- og underkjeven tett ned mot jorda. Kuene har som sauer og geiter ingen tenner i overkjeven men beiter ganske nærme jorda og får med hele gresset. Geit og sau på beite beiter helst høyere på planten, løv og bark, og bruker tennene i underkjeven presset mot overkjeven. Ved å bytte ut type dyr på beite belastes området ulikt fra år til år og variasjonen i plantelivet blir større. Ved et variert planteliv blir det og et variert insekt og dyreliv. Informant 10 forteller hvordan dyrene beiter solsiden av fjellet først om sommeren da gresset vokser der og plantene er mest mulig næringsrike. Senere på sommeren i midten av juli eller når snøen er borte beiter de skyggesiden da gresset endelig starter å vokse der med sin næringsrike innhold.

Tradisjon og kultur

«Et lite stykke Norge» kan assosieres med seterliv i fjellandbruket. Freia sin melkesjokolade prydes med et bilde av ku på beite og ei budeie ved siden av. Informantene har et ulikt behov for å bevare tradisjon og kultur med tanke på setring. For noen gårdbrukere har det mye å si, det å bevare gamle tradisjoner og holde i hevd den kulturen de selv var oppvokst med. Hos andre var det praktiske verdier som veiet tyngst med tanke på setring, og tradisjoner kom som en bonus i tillegg til det praktiske.

Hos Telemarksforskning ble det vist til hvor viktig det er å drive en multifunksjonell gård for å best mulig dra nytte av gården i fjellandbruket. Hvordan man velger å utnytte ressursene på gården kan være mye, men en av metodene er å bevare de tradisjonsrike byggene og kunnskapen som er stedege. Ved å bruke ny teknologi sammen med gamle tradisjoner får man andre muligheter til å møte turister, skoleklasser og andre interessenter i seterdriftsperioden. Staten er interessert i å støtte kulturminneverdige tiltak og som gårdbruker har man da muligheter til å starte egne prosjekter ved siden av dyreholdet. Bruken av bevaringsverdige husdyr og bygg, som finnes rundt om i fjellandbruket, er konkrete metoder man kan benytte som gårdbruker til å livnære seg (personlig kommunikasjon, Telemarksforskning, 2016).

Informant 11 og 12 forteller hvordan de pleide å lage noe produkter på seteren etter gammel tradisjon før. De solgte de lokale varene til turister og folk i området. På grunn av regler fra Mattilsynet valgte de å kutte ut produksjonen. Det lønte seg ikke å bygge om og etterfølge kravene til Mattilsynet for den produksjonen de hadde hvert år, hvor ombygging hadde kostet dem rundt 100 000. Informant 11 og 12 mener at krav og strenge regler kan virke hemmende for bruken av tradisjonsrike metoder per i dag. Flere hadde satset hvis det ikke hadde vært for kostnadene og den tidkrevende prosessen det er å starte noe eget.

For informant 8 er bevaring av tradisjon og kulturliv selve hoved geskjeften hver sommer med en opplevelsesbasert seter. De byr på overnatting, opplevelser med ulike dyr og mat lagd av melkeprodukter og hjemmebak flatbrød. Forteller at hele gårdslivet er en livsstil og det er plass til lite annet. Informant 8 ser viktigheten av skjemaer og ordninger, men forteller at noen ganger føles det uoverkommelig med alt papirarbeidet.

Økonomiske verdier

Mange gårdbrukere utnytter seterdriftperioden til ferietid mellom slåtteperioder og til dyrene er tilbake igjen på gården. Hvert år er noen uker dekket til avløsningstimer av offentlige midler ut i fra antall dyr og inntekt til gården. Disse timene er det mange som bruker til sommertid og seterdrift ettersom flere avløsere er interesserte i å arbeide på seteren om sommeren. Fellesferie hvor gårdbrukere ønsker å bruke tiden med familien sin er òg en viktig grunn til valget på avløsningstimer på seteren. Informant 4-7, 10-12 er selv på seteren mesteparten av sommeren, de forteller at det blir en type avveksling og noe annet å gjøre enn ellers i året. Aktivitet og lærdom for barn og voksne på sommerstid (personlig kommunikasjon, informant 1-12, Telemarksforskning, 2016). På grunn av de ulike måtene å løse sommertiden og seterdriften på, kan det ikke konkluderes med en generell økonomisk verdi i fjellandbruket. Funnene er ulike hverandre og de fleste av informantene hadde ikke skilt sommertid fra vintertid i regnskapet sitt. Ett spørsmål til alle informantene var direkte og satt til om de satt igjen med økonomisk gevinst i slutten av sommeren. Svaret var ikke entydig, men det er forsøkt å gi ett overblikk her.

Tabell 2. Økonomien i seterdrift

Informant 1	Kommer an på hvor mye personen selv arbeider på seteren, om det går i pluss eller null i slutten av sommertiden.
Informant 2 og 3	Går i minus ved å ha dyrene på seteren, men alternativet hvor dyrene hadde vært på gården hadde vært dyrere.
Informant 4	Bakgrunn med kun ett års erfaring og hadde satset mye på seteren de siste årene, så det var for tidlig å si noe om gården gikk i pluss etter sommertid. Planen var å gå i pluss ved hjelp av ekstraintekter der de hadde med seg barn, unge og andre som trengte et sted å komme til på seteren. Prosjekter som «inn på tunet» og andre liknende.
Informant 5	Vanskelig å si om det gikk i pluss eller minus da seteren hadde en del ekstrakostnader. På en annen side var det ikke et alternativ å ha dyrene på gården da det ikke var nok tilgjengelig plass.
Informant 6 og 7	Går i pluss etter endt sommertid, regnet med en ca 50 000 NOK hvert år.
Informant 8	Startet samme året med opplevelsesbasert seter så hadde ikke økonomisk oversikt og tall tilgjengelig . Informanten mente at enn så lenge var de avhengige av ekstraintekter ved siden av.
Informant 9	Vanskelig å vite om man går i pluss eller minus etter endt seterdrift da gårdbrukere ikke tar ut lønn men regner inntekter mot utgifter. Uten setertilskuddet hadde det ikke vært et alternativ lenger da tilskuddet dekker lønnen og tiden brukt der oppe.
Informant 10	Satset på nye bygg med vei og teknologi på seteren slik at hvis en tar med det i regnskapet er det mange år til de går i pluss . Det er en satsing på fremtiden som er gjort, og ikke dagens økonomiske gevinst. Ved siden av ekstra verv og prosjekt-arbeid går det an å leve av gårdsbruk i fjellet.
Informant 11 og 12	Sitter med minus etter endt seterdrift, og uten setertilskuddet hadde det ikke vært et alternativ.

Det er opp til hver gårdbruker hva som skal satses på av i fjellandbruket, og landbruket må være mangfoldig ettersom individene er like varierende og mangfoldige. «En må kunne ha muligheten til å si nei hvis det ikke passer for en» (personlig kommunikasjon, Snarteland, 2016). På samme tid er det derfor viktig å finne det man er god på, dyrke det i landbruket og satse på det videre. Om det er regnskap, skjemaer og prosjektsøknader kan en jobbe med det, og leie resten av jobben ut til andre.

En kan leie seg en regnskapsfører og være fulltid med dyr og stelle gården. En kan drive med skogsdrift, turisme, «inn på tunet», jakt og fiske eller egenforedling av varer som ost, kjøtt eller kornprodukter. Et konvensjonelt større fjøs i fjellandbruket er ikke like lett ettersom man da konkurrerer med lavlandets gårdsbruk som har mer tilgjengelig areal og varmere klima til et effektivt bruk (personlig kommunikasjon, informant 1 & 4-10, Telemarksforskning & Fylkesmannen, 2016). Disse gårdene har ofte større areal og lettere å ekspandere enn fjellandbrukets knappe ressurser på beite og slåttemark.

Informant 8 forteller om at moren som har vært gårdbruker og drevet med opplevelsesbasert seterdrift i mange år, hadde regnet timelønnen sin til 17,- kroner timen fordelt på et år. Informanten selv hadde overtatt gården men mente det var nødvendig med deltidsjobb ved siden av. Etter hvert kunne de kanskje finne en nisje til gården slik at det var nok til en årslønn. Informant 6 og 7 mente de hadde rundt 50 000 i pluss sommertid, men det var grovt regnet og ikke sett i et perspektiv med hele året. Informant 6 og 7 hadde også arbeid ved siden av gårdsdriften, og alltid hatt det så lenge de drev gården. Informant 2 og 3 drev et samdriftsfjøs på seteren hvor utgiftene og inntektene ble delt på, men gikk ikke i pluss av den grunn. Allikevel var samdriftsfjøs mer lønnsomt enn det var å drive alene.

Konvensjonell fjøsdrift med teknologiske hjelpemidler og høy ytelse var det de mente fremtiden for fjøs. Noe annen drift ble styrt av ideologi og hadde ikke plass til alle gårdbrukere. Produsere mat som tilsvarte den høye etterspørselen var det som gjaldt forteller at det funker bra slik det er i dag. Ulike verv ved siden av gårdsdriften, men gården var hovedinntekten. Seterdrift er sett på som mindre lønnsomt hvor kuene sin ytelse i melk faller fra 45 til 30 liter dagen. Antall dyr i året som da er nødvendig øker fra 35 til 40 for å dekke de to månedene på seteren. Det koster de 50 til 60 kroner per dag å ha kuene på seteren hvert år, men de har muligheten til å ta betalt for det arbeidet de selv legger i vedlikehold og arbeid på seteren som veier noe av utgiftene opp. Informant 2 og 3 legger deretter til at alternativet til setring er enda dyrere. Hvis kuene skulle ha vært på gården året rundt hadde de måttet bygge om fjøset og legge om gårdsbruket. Kuene hadde brukt de ressursene i nærheten som er av beite og areal. Dette hadde gått utover den slåttemarken som var tilgjengelig og ført til kostander ved leie av annen slåttemark og transport av fôr. I forhold til tur-retur med kuene om sommeren hadde alternativet derfor vært dyrere og mer tidkrevende.

To av informantene viser til kostnadene det er å bygge ny seter i dag. Selve bygget er i drift to til tre måneder i året og koster mellom 2 til 3 millioner å bygge med tanke på vei, fjøsbygget og utstyr. Det er kostbart men nødvendig å bygge om hvis man skal drive med husdyr mener de. Valget som gjøres i forkant av å bygge seter er med tanke på andre verdier enn de økonomiske. Utnyttelse av beite, dyrevelferd, sommeraktivitet og videreføring av tradisjoner var noen av grunnlagene for valget. Derimot ser de på det som en investering i fremtida, utmarksressursene og seterdriftsbyggene som ligger tilgjengelig og tilhører familien. Begge gårdbrukerne arbeider fulltid på gården og har satset på melkedrift og seter, men de tar på seg ulike verv og aktiviteter ved siden av når de finner rom for det.

Prosjektets tolkninger

I arbeidet med denne evalueringen er det spesielt vist til funn av dyrevelferd, praktiske interesser og personlige verdier som en grunn til å drive videre med seterdrift. De økonomiske verdiene som finnes i seterdrift viser seg å være et bedre alternativ enn å ikke ha muligheten til en seter i fjellandbruket.

Verdiene til seterdrift betyr altså mer enn de økonomiske for bonden, og de kan diskuteres som samfunnsøkonomiske. Kulturlandskapet med de biologiske mangfoldene er viktig ifølge informantene til denne rapporten. For å kunne styrke de artene som finnes i norsk natur er det å opprettholde det åpne landskapet i fjellet en av metodene. Et eksempel på den brede verdiskapingen som skjer er hvor rypebestanden er en av artene som er avhengig av et kulturlandskap for å overleve i et like høyt kvantum som i dag. Dette gagnar flere parter og har ringvirkninger utover beite til dyrene (personlig kommunikasjon, Fylkesmannen, 2016).

Tabell 3. Verdier i kulturlandskapet (Haukeland & Brandtzæg, 2009, s. 37)

Miljømessige verdier	Kulturelle verdier	Sosiale verdier	Økonomiske verdier
Biologisk mangfold	Historiske verdier	Samarbeid, fellesskap	Sysselsetting
Landskapsverdier	Symbolverdier	Tilhørighet	Innovasjon
Bærekraftverdier	Identitetsverdier	Engasjement	Inntekt og pengeverdi
Formidlingsverdi	Kunnskapsverdier	Nettverk	Opplevelsesverdier

Verdiene som er presentert i tabellen er som følge av kulturlandskapet i fjellregionen. Landbrukssektoren som vist i tabellen påvirker flere områder enn mat- og skogsindustrien. Agronomiske kunnskaper er sett som verdifulle, men like mye er de egenskapene hos en entreprenør satt høyt i kurs (personlig kommunikasjon, informant 1, & 4 – 10 & Telemarksforskning, 2016).

Det å kunne nytte stede egne muligheter og egne kvalifikasjoner ved siden av husdyrhold er nøkkelen for landbruket i fremtiden. Ved å fremme lokale tradisjoner, råvarer og de naturlige fortrinn som finnes i et område kan det bidra til å styrke til sysselsetting, turisme og markedsføring av selve området, - og på lang sikt Norge som destinasjon (personlig kommunikasjon, Fylkesmannen, 2016). Seterdrift er stede gent som bygger på tusen år gammel historie og tradisjon ved husdyrhold. På bakgrunn av dette er seterdrift noe kulturverdig og særegent. Selv om lokale bedrifter og innovative løsninger ikke nødvendigvis nytter seg av de naturlige stede egne mulighetene som finnes, vil de stede egne bedriftene likevel styrke nærområdene uavhengig av tradisjon eller natur. Det er derfor viktig å ha muligheten til å drive gård med seter på den måten som passer hvert enkel gårdbruker best. Å ha ekstraintekt på gården som gründer, enten det er gjennom bevaring av verneverdige hus, skogsdrift, bevaringsverdige husdyr, egenforedling av råvarer eller opplevelsesbasert gårdsdrift fører det med en viss risiko og det kan ta noen år før det er økonomisk lønnsomt. Egenoppstartede bedrifter har ikke de samme godene som når man er ansatt i en større bedrift med tanke på velferdsordninger og pensjon. Mattilsynet, kommunen og offentlige dokumenter og regler er på bakgrunn av dette viktig for gründeren. Det er papirarbeid for å forebygge de risikoene som finnes og for å gi gründeren bedre innsikt i egen bedrift og ansvar.

Teknologi og nye innovative løsninger er fremtiden for landbruket. På grunn av knappe ressurser i fjellandbruket er behovet for automatisering stort slik at ressursene og tiden blir brukt på noe i tillegg til det konvensjonelle. Ved hjelp av ny teknologi kan tradisjoner og kulturbevaring få plass i lokalsamfunnet. Melkerobot som kan plasseres i fjøset eller på et område og melker kyr opp til tre

ganger om dagen sparer gårdbrukeren for tiden og det blir mer melk per dag. «No fence» er en relativt ny teknologi som kan spare gårdbrukere for tid og ressurser til å gjerde. «No fence» gir elektriske støt gjennom en klave som sitter på dyrene. De imaginære strømførende grensene er kartlagt på forhånd og ideen er at dyrene skal lære seg hvor grensene er gjennom elektriske støt. Denne teknologien er ikke godkjent eller ferdig utprøvd med tanke på dyrevelferd, men det gir en indikasjon på hvor teknologien er på vei. Ny teknologi er hele tiden under utbedring og testing. Og ettersom det er usikkert hva som kommer til å tilhøre fremtidens behov, kan det å bevare tradisjoner og kunnskapen fra fortiden være viktig i landbruket (personlig kommunikasjon, informant 4, 2016).

Generasjoner utarbeider arbeidsmetoder og kunnskap som videreføres til neste. Og den lokale kunnskapen som finnes i et område er vist å være viktig i samarbeid med ny forskning og teknologi. Forskningen viser til at planter er næringsrike i gro-perioden. Ved å slippe dyrene ut på beite tidlig kan man minske noe av kraftfôret i denne perioden. Det er et sunt og varierende kosthold så lenge dyrene er i nok bevegelse og får muligheten til å utnytte de næringsstoffene som blir inntatt. På Møsstrand, som ligger ved foten av Hardangervidda, har det lenge vært landbruksdrift. Innsanking av høy på Møsstrand ble gjort sent om sommeren, når de fleste andre gårder hadde startet for lengst eller var ferdig med sin andre eller tredje runde slått. Dette høyet var så grønt og tykt i konsistensen. Det var tydelig at dyrene likte det (personlig kommunikasjon, anonym informant, 2016). Møsstrand viser et eksempel på lokal kunnskap og at selv om gresset er næringsrikt i starten av gro-perioden, kan det være en god grunn til å slå det sent i vekstperioden. Innhøsting av høy sent på sommeren er en kunnskap brakt videre gjennom generasjoner og kan være viktig i kommunikasjon med oppdatert forskning for å finne den beste løsningen (Verran, 2002).

Økonomiske tolkninger

For å gi et relativt konkret svar på de økonomiske verdiene i en sommer med seterdrift, er det i Tabell 4. Eksempel på seterdrift satt opp et eksempel for en tenkt seter med 200 geiter på 70 dagers drift. Eksempelen er beregnet med hjelp fra en anonym informant og informant 10.

Tabell 4. Eksempel på seterdrift

Hva	Utgifter	Hva	Inntekter
Kraftfôr til melkegeit	56 000	Melkeoppgjør	300 000
Kraftfôr til 30 kje	5 250	Setertilskudd	45 000
Diesel, 1500 liter	18 050 inkl. mva.		
Vaskemiddel etc.	4 864		
Vedlikehold av vei	7 000		
Vedlikehold av utstyr	10 000		
Husværeutgifter	-		
Avskrivninger	-		
Vedlikehold av bygg	-		
Avløserlønn	161 000	Avløsertilskudd ca. 10 uker	14 000
SUM	262 164	SUM	359 000

De resterende 96 836 kroner går til vedlikehold av bygg, husvære, avskrivninger, vedlikehold av gjerde, prøvetaking av vann, veterinær og andre utgifter. Tabellen viser ikke hvor mye gårdbrukeren sparer på grovfôr (høy, rundball eller silo) ved å ha dyrene på beite. Det er tydelig hvordan regnskapet ikke er spesielt lønnsomt, og dess flere dyr, dess mer utgifter på fôr, vedlikehold og arbeidstimer har man. Informant 10 legger til hvor avhengig de er av å melke geitene på kortest mulig tid slik at geitene er

mest mulig på beite. De trenger tiden på beite for å opprettholde melkekapasiteten og mengden gjennom sommeren. I tillegg til de konkrete utgiftene er det et større tap av antall dyr ved å ha de på seteren, og mer tid og ressurser på å leite etter de på beite. Tiden som blir brukt før og etter seterdriften må og regnes med som en økonomisk utgift men vises ikke i tabellen over. Prisen per liter melk er regnet med alle tilskuddene som gis ved seterdrift. Melken inneholder høyt protein- og fettinnhold med lave frie fettsyrer (FFS) ved sommerbeite. Grunnprisen for melkeliteren er på 4,42 kroner. Til sammen med tilskuddene for god næringsrik melk blir det hele 10 kroner literen.

Mange gårdbrukere leier ut seterdriften til sommerjobb og gir dermed en arbeidsplass for en til flere andre på den tida i året. Dette er utgifter for gårdsbruket, men en verdi for samfunnet. Denne tabellen viser heller ikke til de inntektene som finnes for turistnæringen eller hytteeiere. Evaluering av dette prosjektet viser tydelig til verdien av kulturlandskapet i forhold til turisme og det finnes en samfunnsøkonomi som ikke er synlig i denne tabellen.

Prosjektets anbefalinger

Informantene, dokumentene, Fylkesmannen i Telemark og Telemarksforskning viser tydelige anbefalinger mot et multifunksjonelt gårdsbruk gjennom denne evalueringen. Rapportens anbefalinger er påvirket av funnene underveis. Anbefalingene vil derfor ligge i det multifunksjonelle landbruket og bruk av seterdrift i fjellregionene. Rapporten er på samme tid preget av en tid hvor behovet for nytenking og nye bransjer er mer tilstede enn de siste tiår. I en rapport fra Innovasjon Norge er reiseliv i Norge en av de viktigste fremtidige ressursene som kan forsterkes. Og for å forsterke reiselivet er det behov for å møte turistenes interesser. I følge reiselivsmeldingen er turistene som kommer til Norge interessert i natur, opplevelser, kultur og mat (Innovasjon Norge, 2016). For å kunne møte de fremtidige samfunnsmessige utfordringer ved oljedgang og behov for sysselsetting, kan landbruket styrkes fra ulike hold. Informantene presentert i denne rapporten beskriver hvor viktig det er med levende bygder og et kulturlandskap i en reiselivssammenheng.

Ny teknologi som løsning?

Behovet for effektivisering og mat øker i takt med befolkningsveksten. Sydligere, varmere land er mer gunstig til å bruke storproduksjon av mat og råvarer. Fjellområdene i Norge kan ikke konkurrere med lavlandets landbruk, men de får lik produksjonsstøtte. Behovet for en ekstraintekt i fjellandbruket er derfor stort. Det må satses på andre prosjekter, nye metoder og holdes ved like de gamle og stedegne mener informanter sammen med Fylkesmannen og Telemarksforskning.

Ny teknologi kan være til hjelp for gårdbrukere og dyrevelferden i fjellandbruket. Melkeroboten kan flyttes på, den kan stå ute og bidra til et enklere kulturlandskap. Til nå er ikke melkeroboten optimal ettersom den er avhengig av kontinuerlig strøm, og at den kan stå i et område den står tørt slik at ikke dyrene kun beiter rundt roboten hele dagen. Frem til det er funnet gode, sikre og miljøvennlige løsninger er gårdbrukere i fjellandbruket avhengig av offentlig støtte og tilskudd.

Konklusjon

Prosjektet Fjellandbruket, som er initiert for å styrke landbrukets muligheter og for sette i gang nye individuelle prosjekter, er en av flere offentlige muligheter man har som gårdbruker. Det er summen av slike initiativ som utgjør verdiøkningen i landbruket, og rapporten konkluderer med at nødvendigheten av de prosessene er til stede.

Det finnes flere svar på problemstillingen «*På hvilken måte kan seterdrift i Fjellandbruket verdisettes fra bonden sitt ståsted?*»

Seterdrift er verdien av familietid, et sted hvor man bor og arbeider sammen uten de dagligdagse avbrytelsene. Seterdrift er ferie, ferie for gårdbrukere som leier bort arbeidet på seteren og bruker tiden på å reise, og ferie for de som velger å bli der selv. Verdien av dyrevelferd er høyt rangert hos gårdbrukere, og er en vesentlig grunn til å fortsette med seterdrift. De praktiske og nødvendige tiltakene som blir gjort hver sommer under seterdriftperioden har mye å si for resten av året som gårdbruker. Når dyrene er på beite kan fjøset vaskes ned, og nødvendige reparasjoner og vedlikehold av utstyr utføres. Når dyrene er på beite i fjellet beslaglegger de ikke areal på gården som dermed kan brukes til slåttemark. Seterdrift betyr opprettholdelse av kulturlandskapet og de stedegne lokale tradisjonene som finnes. På bakgrunn av evalueringen er det tydelig hvordan planteliv, dyreliv, familier med deres fremtidige generasjoner og turistnæringen drar nytte av at seterdriftskulturen aktivt bevares gjennom tilskudd. Verdien og interessen for seterdrift eksisterer i samfunnets behov i tillegg til hos bonden. Med andre ord er det både av verdi for bonden, samfunnet og naturen å bevare seterdriftskulturen.

Referanser

- Asdal, K. (2011). *Politikkens natur. Naturens politikk*. Universitetsforlaget. Retrieved from <http://www.universitetsforlaget.no/nettbutikk/politikkens-natur-naturens-politikk-uf.html>
- Dussauge, I., Helgesson, C.-F., Lee, F., & Asdal, Kristin. (2015). *Enacting Values From The Sea - Value Practices in the Life Sciences and Medicine*. Oxford University Press.
- Fjellandbruket. (n.d.). Om fjellandbruket. Retrieved May 25, 2017, from <https://www.fjellandbruket.no/Om-fjellandbruket/>
- Forskrift om hold av storfe - Kapittel II. Generelle bestemmelser - Lovdata. (n.d.). Retrieved July 3, 2017, from https://lovdata.no/dokument/SF/forskrift/2004-04-22-665/KAPITTEL_2#§10
- Haukeland, P. I., & Brandtzæg, B. A. (2009). Den brede verdiskapingen - Telemarksforskning Bø. Retrieved April 5, 2017, from https://www.telemarksforskning.no/publikasjoner/detalj.asp?r_ID=1617
- Hay, I. (2010). *Qualitative research methods in human geography* (3rd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Innovasjon Norge. (2016). Norge 2016: Sterke på produkt, svake på marked. Retrieved June 30, 2017, from <http://www.innovasjon norge.no/no/merkevarennorge/norge-2016-sterke-pa-produkt-svake-pa-marked/>
- Landbruksdepartementet. (2006, October 17). St.meld. nr. 19 (1999-2000) [Stortingsmelding]. Retrieved April 21, 2017, from <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-19-1999-2000-/id192695/>
- Landbruks-og matdepartementet. (2009, June 2). St.meld. nr. 39 (2008-2009) [Stortingsmelding]. Retrieved April 21, 2017, from <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-39-2008-2009-/id563671/>
- Landbruks-og matdepartementet. (2011, November 30). Meld. St. 9 (2011–2012) [Stortingsmelding]. Retrieved April 21, 2017, from <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld-st-9-20112012/id664980/>
- Landbruks-og matdepartementet. (2015, June 4). Meld. St. 31 (2014–2015) [Stortingsmelding]. Retrieved April 21, 2017, from <https://www.regjeringen.no/nn/dokumenter/meld.-st.-31-20142015/id2415017/>
- Landbruks-og matdepartementet. (2016, December 8). Meld. St. 11 (2016–2017) [Stortingsmelding]. Retrieved April 21, 2017, from <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld.-st.-11-20162017/id2523121/>
- Ministry of Agriculture and food. (2014, November 16). Parliamentary White Paper 39 to the Storting (2008-2009) [Stortingsmelding]. Retrieved May 28, 2017, from <https://www.regjeringen.no/en/dokumenter/report-no.-39-to-the-storting-2008-2009/id563671/>

Verran, H. (2002). A Postcolonial Moment in Science Studies: Alternative Firing Regimes of Environmental Scientists and Aboriginal Landowners. *Social Studies of Science*, 32(5/6), 729–762.

Yin, R. K. (2014). *Case study research: design and methods* (5th ed.). Los Angeles, Calif: SAGE.